

Adelina Strandjeva
(Bulgaria, Plovdiv, Paissii Hilendarski University)

„Discoveries which bring honour to the human spirit”, or the role of literacy in the history of civilisation

Abstract: A recently discovered handwritten textbook on History of Art and Culture from the period of Bulgarian Revival describes the significance of letters in the development of civilisation. The lessons tell about the creation of the various types of alphabets, their perfection, and the social prestige of the person who has mastered them (literacy, letters, old texts, handwritten textbook, culture, Bulgarian Revival, Yoakim Gruev).

Аделина Странджева
(България, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“)

„Открития, които дават чест на човеческият дух”, или за ролята на писмеността в историята на човешката култура

*...нали чрез книгите се предава не само човешкото познание,
но и се възпитава...
К. Михайлов*

Един новооткрит учебник по история на изкуството и културата, който не е претърпял типографско размножаване навремето, но пък е оползотворяван години наред в класно-урочната дейност на Пловдивското епархийско училище „Св. св. Кирил и Методий“, дава доказателства за това, колко важни за Българското възраждане са въпросите за писмеността, за писането и четенето.

Аделина Странджева

Става дума за ръкописния учебник „Познания от археология“¹, преведен (вероятно от френски прототекст) и побългарен през есента на 1861 година от Йоаким Груев за педагогическата му практика. Разчитането и нормализирането на текста на помагалото обогатява не само виждането за учебникарската книжнина от епохата, но разширява и представите ни за развитието на понятията и идеите през Българското възраждане, включително за ценността на писмото, като основа за развитието на всяка култура.

В съдържанието на ръкописния документ под формата на урочни единици са предложени микроразкази за историческия път на изкуството и културата от Древността през Средновековието до Ренесанса. Представени са върхови произведения и техните създатели през разни епохи, от различни видове и жанрове като форми на естетическо възпроизвеждане на света: от Далечния и Близкия изток през Северна Африка до Средиземноморска и Централна Европа. Застъпени са и теоретични въпроси от областта на изкуството и творческия акт – понятия като стил, експресивност, истинност, въображение, художествен характер, художествен тип, детайл и мяра и т.н. Щрихирани са портрети на писатели, художници, ваятели, оставили трайна диря в историята на изкуството – от Омир, Фидий, Сенека, Петрарка, Ян ван Ейк, Шатобриан до Леонардо и Микеланджело. Тематичната пъстрота в съдържанието е зададена от заглавието на ръкописа. Ако ключовата дума в него – *археология*, загатва едно на днешния читател, тя е натоварена със съвсем друга семантика през първата половина на деветнайсетото столетие. По това време западноевропейското мислене за археологията все още е под въздействието на Романтизма, повлияно е от идеите на Йохан Винкелман, Фридрих Шлегел и Рене Шатобриан и схваща предмета на тази наука като проучване за историческия път на изкуството, базирано на духовните и материалните останки от човешката цивилизация. Затова и в побългарения превод, направен от Груев, археологията е дефинирана от епистемиологичната перспектива на своето време – наука за „памятниците от старина“, а целта ѝ – да покаже „цялата история на изкуството и цивилизацията... неговия произход, развитие, изменение и упадък“ (Странджева 2017: 123).

В духа на подобно тълкуване през Възраждането, когато е особено актуален и въпросът за съхранението и възпроизвеждането на културната памет, можем да разберем значимото място, отредено на писмото, оценяването на културната му стойност и внушението за обострената необходимост от писменост като опора на напредъка: идеи, които настойчиво се прокарват в ръкописния документ. Разбирането, че писмеността позволява да се преодолеят пространството и времето, да се опазват знанията и опитът на предходните поколения и да се предават като мъдрост на идните, е причина в учебника „Познания от археология“ тя да е осмислена като фактор на

¹ Ръкописът на Груев е архивен документ, притежание на фонд „Редки и ценни издания“ на Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“. До момента е публикуван единствено в приложението към книгата ми „Историята на изкуството като археология. Един учебник на Йоаким Груев и неговите културноисторически импликации“. Поради тази причина навсякъде по-долу цитатите от учебника на Груев ще бъдат по пагинацията от това издание (А. С.).

цивилизацията, да е оценена като типична форма на културата и зона, в която се извява интелектуалната инициатива на хората. В периметъра от образователно-дидактична информация, обхваната в записките, се разпознават пресечните точки на филологията, историята, философията, естетиката и културологията, а приблизително една трета от общия им обем е свързана с писмеността като литературноисторически и културен феномен.

Наложеното днес понятие история на литературата в ръкописния учебник се среща под формата на израз, представляващ атрибутивно съчетание: „литературна археология“. Неговата предметна зона е уточнена чрез двете му направления: „палеография“ – „науката за старите писма и надписи“, и „дипломатика“ – „изкуството да се преводат и тълкуват текстовете“ (Странджева 2017: 124). В случая определението на едното като наука, а на другото като изкуство не би следвало да ни смущава. То не изтъква никаква смислова антитетика помежду им: думата изкуство тук по-скоро би трябвало да се схваща като „познание за ...“, „умение за ...“ смислово интерпретиране на стари писмени документи.

Още във втория урок е дефинирано и понятието писмо:

„система от белези, надраскани на нешто си, така четото дават на мисълта образ видим и всегдaшен“ (Странджева: 125).

Определението изтъква три качествени характеристики на писмеността: чрез знакова система тя фиксира словото („белези надраскани“); позволява да се предава информация на разстояние („образ видим“); при това прави информацията устойчива във времето (образ „всегдaшен“). Всъщност това са трите основни функции на писмеността – да утвърди като символика и трайно да наложи графически знаци, фиксиращи човешката реч във форма за зрителна рецепция, и то знаци, които са способни да устояват при преместване в пространството и във времето. Така писмеността се утвърждава като постижение на човешката култура, а самото ѝ създаване се приравнява на творчески акт, защото чувствително разширява възможността за приобщаване към културата и за предаването на „културния код“ през епохите, което е същностна потребност на цивилизацията.

На науката, изучаваща „старите писма и надписи“, е посветена отделна методична единица. В съзвучие с научните разбирания на XIX в. урокът описва писмото в неговите две основни знакови разновидности: „символическо“ и „гласно или азбучно“ (Странджева: 125). Хронологически по-рано появилото се символическо е обяснено като „съставено от чертежи“ – от образи, които представят „истите предмети“ (днешната наука би го нарекла пиктография или идеография). Без да е положено в хилядолетията от Древността, „символическото“ е свързано с по-далечното минало на човечеството, с живота на „старите народи – египтенете, вавилоняните“. За „гласното“, синонимизирано още като „азбучно“ писмо, се подчертава, че също е трудно да се уточни времето на появата му, но пък е сигурно, че неговата люлка е Азия.

Що се отнася до преминаването на азбучното писмо през Гърция към Европа, урокът преплита достоверно и фантазно, въвеждайки митичния Кадъм – син на

Аделина Странджева

финикийския цар Агенор и брат на отвличената от Зевс Европа. Споменаването на този „финицианин“, основал Тива и – отново според гръцката митология – научил хората да обработват метала, придава на писмеността известен елемент на божествена изключителност: Кадъм дал азиатските букви на гърците, те пък ги „преработили“, преди да ги предоставят на другите „европски народи“ (Странджева: 125). В случая дозата легендарност в урока може да се оправдае с оглед на аудиторията, на която функционално ще служи учебникът, и по-точно с рецептивната предразположеност на юношеската възраст към авантюрни съдържателни детайли и априорната ѝ симпатия към типа на културния герой. Но тя носи и своята културноисторическа мотивираност, защото финикийският абджад, в който има символи само за консонанти, наистина е адаптиран от гърците, които прибавят знаци и за гласните звуци в своя език.

В урока „Палеография“ се споменават и двата основни вида писменост според посоката на подреждане на знаците: от ляво надясно и от дясно наляво (Груев ги нарича „строеве на писмото“ (Странджева: 126). Въведен е и бустофедонът – термин, който определено затруднява възприематели от школска възраст. Все пак методическата рутина на учителя е сработила и екзотизмът бустофедон е станал приемлив чрез обяснението какво представлява тази специфична форма на писане, прилагана от архаичните гърци, при която посоката се променя във всеки следващ ред. За да се онагледи странното, нечуваното, педагогът прибегва до буквалния превод на думата – ‘като волска оран’, и оприличава надписите на браздите, оставени при оран по нивата: зрителна асоциация, достъпна за всяко дете от онова време.

Разказът за писмеността от догутенберговите времена напомня малко географско пътешествие от Азия през Древна Гърция към Европа. Той обаче е обогатен и с представяне на славянското писмо, на което е посветена последната третина от урока. В тази част откриваме „дописващата ръка“ на побългарителя преводач Йоаким Груев, който разширява оригинала на записките с важни за своите български възпитаници познания.

Преподавателят от Пловдивското епархийско училище допълва към раздела „Палеография“ два сравнително дълги абзаца за азбуката, употребявана от славяните. В резюмиран вариант, но пък съвсем коректно се уточнява връзката ѝ с гръцката писмена система, без да се пропуска да се спомене, че славянските названия на отделните знаци са различни от гръцките: „Славяните употребяват особена азбука, която има основанието си от гръцката, но има особени свои названия“ (Странджева: 126). Говори се и за отличията между глаголицата и кирилицата, както и за времевия обхват на тяхното практическо прилагане в средновековните ръкописни образци. Уточнението за наименованието на последната („Тая азбука наричат Кириловска, защото ся приема да я е съставил св. Кирил“) отдава безспорно значение на делото на нейния създател и заслужено вписва името на славянския първоучител в разказа за историческия принос на нашата писменост като едно от големите постижения на световната цивилизация.

В споменатото урочно разширение Груев отбелязва и неуспешните опити на някои далматински духовници да припишат създаването на кирилицата на страбонския

Аделина Странджева

църковен учител Йероним (допускаме, че за тях пловдивският книжовник е знаел подробности от учебника по църковнославянска граматика на сърбина Аврам Мразович, която – по признания от спомените му, още на младини бил изучил „от кора до кора“ (Груев 1906: 3). Това изречение обаче, вписано в урока като информационна вметка, не е последвано от никакъв коментар доколкото са основателни подобни претенции от страна на далматините, защото евентуален спор би излязъл извън научната компетентност на книжовника. Всъщност фразата „далматинското духовенство отдава тая азбука св. Йерониму далматинцу“ (Странджева: 127) вероятно отправя към Евсевий Йероним Софроний от Стридон, Далмация, който през началото на V век по заръка на папа Дамас Първи превежда библията от гръцки и еврейски на латински, а преводът му сериозно ревизира направените по-рано. Като граматик, риторик и философ той е канонизиран и според иконографския канон се изобразява като белобрад старец, приведен над писалище (датата на смъртта му, 30 септември, днес е приета за Международен ден на преводача). Но дори самото вмъкване на историческия факт, ако и той да е останал без оценъчен коментар в ръкописния учебник, е несъмнено свидетелство за филологическа начетеност и научна почтеност от страна на пишещия.

Отново като усилие в същата посока можем да приемем и изписаните в края на урока на знаци от глаголическата азбука, която, според преподавателя, била наричана „просто буквица“ и „била в употребуване до половина IX у всички славяни“ (Странджева: 126). Видът ѝ е напълно непознат за обучаваната младеж по онова време. Обективността ни задължава да отбележим, че и самият Груев явно не е познавал добре глаголическите знаци, защото при изписването им върху ръкописа се срещат неточности – някои от буквите се повтарят, други пък некоректно са обърнати наобратно.

Подобни слабости обаче не са основание да бъдат подценени приносният характер на ръкописния документ и енциклопедичната ерудираност на книжовника, който търси нови извори за информация и усъвършенства преподаването през Възраждането. Още повече че „дописващата“ му ръка е оставила безспорни доказателства върху учебника. Традиционното за епохата побългаряване, съпътстващо процеса на превеждане през Възраждането, е ясно доловимо в цялата архивна единица. То се проявява не само в усилията да се приведат в разбираемост факти и идеи, за които съвременният местен възприемател все още е неподготвен, но и в настойчивостта, с която се привнася българският елемент в разказа за пътя на писмеността като градиво на световната култура. Този път, според пловдивския учител, би останал непълно осветлен, недооценен по достойнство, ако не се изтъкнат създаването на славянската писменост от Кирил и Методий, разпространението на глаголицата и кирилицата, свързаното с тях покръстване при Борис, та дори и скритата нумизматична памет за велики средновековни български владетели, съхранена чрез изсечените върху стари монети букви. Това е основанието на Груев неколккратно в учебника, в различни уроци за историческия път на цивилизацията да привлича към разказа и българската нишка: ту когато говори за монетосеченето и надписите върху царски печати, ту когато

съобщава за изгорените книги в Константинопол по време на иконоборството, ту при попътното споменаване за вероятната коронация на Симеон от патриарха във Влахернския дворец.

Наивно е да се мисли, че това българско „присъствие“ е било наличност в чуждия оригинал. То е собствено Груев а н е к с к ъ м п р о т о т е к с т а, към който се е придържал, и за него учителят е ползвал извори извън предполагаемия основен източник. По-важно, струва ни се, е друго: че българският елемент е представен като ценностно напълно равностоеен на големите цивилизационни постижения, че той не е тенденциозно присъединен във вид на съпровождаща подробност. Внасянето му не е проява на зле прикрит комплекс за малоценност, не е компенсаторно набавяне на авторитет и себеуважение. Задачата му не е опит за преодоляване на неравенството в културите, а обратно – целта е да се внуши разнообразието на културите, сред което разнообразие, българите имат свое присъствие. Затова този елемент, по-скоро елементи – не звучат като пресилено придаване на престижност на родното минало. Напротив, вписват се органично на подходящи места в контекста на адаптирания чужд превод, за да подкрепят авторовото убеждение, че универсалните постижения на човешката култура могат да се преподават и през българската история. А един от пиковите моменти в нея е създаването на родната писменост.

Последвалите урока „Палеография“ две методически единици – „Вещества и оръдия писма“ (Странджева: 127-132) и „За преписвачите на ръкописите“ (Странджева: 132-133), също са плътно наситени с данни за историческата еволюция на писмената култура. В духа на възрожденския учебникарски позитивизъм познавателната гъстота от факти е проследима от началото до края на уроците. Описани са най-рано употребяваните средства за записване на човешките знания: глинени плочки, дървените изрезки, платното, обработените изсушени листа, животинските кости и щавените кожи, тънко изкованите медни, оловни или бронзови плоскости, различните видове мастила и технологиите за тяхното получаване.

У пишещия е налице ясен стремеж да свързва новите техники за писане с усъвършенстването на производителните сили през различните етапи от общественото развитие, да мотивира нововъведенията с конкретни историко-социални предпоставки, които са играли роля на тласък за откриване на нови и по-евтини способности за съхраняване и разпространение на натрупания човешки опит и знания. Уроците настойчиво внушават, че няма феномени на културата и цивилизацията без общества, които да са техни носители. Затова, покрай водещата линия за еволюцията на писмеността в разказа, неусетно се прокарват и любопитни исторически подробности за живота на народите в Персия, Индия или Океания, за погребалните ритуали при мумифициране на египетските фараони, за прословутата пестеливост на източните народи, която ги накарала да произвеждат хартия от „ветхи дрипели“ (Странджева: 131), за това как сиракузците провеждали гласуванията си по обществени въпроси или

Аделина Странджева

за сушата в Северна Африка, разорила александрийските майстори, изпод чиито ръце излизали най-фините папирози и пр.

В хода на тези микроразкази, понякога човешката изобретателност се надпреварва с политическите катаклизми (варварските нападения оскъпили пергамента, но хората се досетили как да заличават старите надписи, за да отразят върху него нови събития – появил се палимпсестът). Друг път упоритостта на хората надвива природните неблагоприятия и климатичните дадености (дългата суша в Африка предизвикала „голяма немотия от папируси“ (Странджева: 131) сред европейците, но пък ги подтикнала да усъвършенстват древна азиатска техника за произвеждане на хартия от памук). Случва се суетата на аристократите да стимулира порива към изящество (големците карали преписвачите да декорират писмените паметници с по-фини орнаменти и писмото придобило естетическа изисканост; римските патриции пращали за дарове на приятелите си „диптихи от слонова кост, изкусно изработени и накичени със злато“ (Странджева: 132), а императорските укази се изписвали с блестящо мастило). Към водещия наратив за пътя на писмеността се присъединяват елементи на авантюрно четиво, а те правят разказа още по-интригуващ и очертават един най-общ исторически дискурс на конкретна епоха. Макар историческото в текста да остава във фонев режим, тъкмо то обяснява историческите предпоставки за възникването и усъвършенстването на писмото. Логиката на такъв подход се основава на виждането, че културният феномен писменост е продукт на съответното време, а то пък, на свой ред, е резултат от история, която е неповторима по съдържание, макар да е детерминирана от по-обща закони на развитие.

Целенасочено и упорито, но без сух дидактизъм през целия раздел се прокарва просвещенското разбиране, че тъкмо писмеността е гарантът човешкото знание да устои на забравата, че само тя дава възможност опитът да кумулира в потока на времето: опазила е „астрономическите забележвания“ на древните „вавилоняне“ (Странджева: 127); ще напомня винаги за премеждията и неизтребимата воля на Мойсей или колко разумно „приказва Плиний“; благодарение на нея човечеството узнава за трудните победи на „царете у Рим“ (Странджева: 130) или за строителните укрепления на император Аврелиан – все послания от миналото, които могат само да направят по-мъдри потомците.

Неслучайно в разказа за развитието на писмеността неколкократно се промъква и съпътстващият разказ за ексклузивния обществен статут на пишещия човек през хилядолетията, за неизменния респект в отношението на другите към него. Сред евреите например, копистите на светите писания не били наричани просто преписвачи, а тачени като по-образовани от всички околни: титлата им „беше почетна, означаваше учени“ (Странджева: 132). Грамотните роби в Римската империя имали по-щастливата участ от останалите да работят удобно, трудели се „на особни писалища“, пък ако знаели наизуст „поне една поема“, освен че „добре печелели“, се ползвали и с „един лукс“ измежду богатите си господари (Странджева: 133). Пишещите братя в манастирските скрипториуми се оказвали винаги по-привилегировани от останалите

Аделина Странджева

монаси и носели почетното звание „клирици“ (Странджева: 133). Налага се идеята, че във всяка епоха владеенето на писмо е повод за престиж, предпоставка за издигането на грамотния човек в социалната стратификация, че писмеността и грамотността са завоевания, с които личността винаги може да се гордее. А за лишения от традиционна интелигентска прослойка български народ подобни внушения носят и по-специфичен ценностен отпечатък: такъв човек има основателни претенции да е пред/над останалите, да бъде лидер.

Характерният за Просвещението култ към писаното слово е просмукал и главата „Книгопечатание“, отдаваща дължимото на Гутенберговото откритие: „едно от ония, които дават чест на човеческият дух“ (Странджева: 133). Пояснението, че това нововъведение всъщност усъвършенства технологически принцип, усвоен от човечеството още през III век (всъщност на практика още китайците са прилагали ксилографията за печатно размножаване), съвсем не омаловажава заслугите на златаря от Майнц. Използваната от него винтова преса с подвижен набор е оценена като грандиозен скок в развитието на културата: тя „не престава да прави успехи и днес“ (Странджева: 134), осмислена е даже като фактор в съвременната икономика на знанието и предпоставка за демократизация на образованието: „Праведно поставят това откритие между причините, които спомогнаха много на просвещението“ (Странджева: 133).

В значителна част от уроците в ръкописния учебник „Познания от археология“ създаването и усъвършенстването на писмеността са разкрити като революционни постижения на човека. Но и самият човек е представен като продукт на този културен феномен. Владеенето на писменост е утвърдено като най-достъпния и надежден начин човекът да се включи в цивилизационния обмен на информация, да опознае света, да го преобрази, а и да вникне по-дълбоко в себе си.

ЛИТЕРАТУРА:

- Груев 1861: *Груев Й.* Познания от археология. Част първа. Инв. № 651-б, фонд 2, арх. ед. 204. Пловдив: НБ „Иван Вазов“.
- Груев 1906: *Груев Й.* Моите спомени. Пловдив.
- Странджева 2017: *Странджева А.* Историята на изкуството като археология. Един учебник на Йоаким Груев и неговите културноисторически импликации. Пловдив: ИК „Хермес“.